

A holland látóhatár

Válogatott írások

A sorozat kötetei:

Csányi Vilmos: *Van ott valaki?*

Ébli Gábor: *Az antropologizált múzeum*

Érdi Péter: *Teremtett valóság*

Hraskó Péter: *A könyvtár foglya*

Schiller Róbert: *Egy kultúra között*

Z. Karvalics László: *Információ, társadalom, történelem*

A holland látóhatár

Balogh Tamás

TYPOTEX

Budapest, 2009

© Balogh Tamás, Typotex, 2009

ISBN 978 963 279 051 0

ISSN 1787-1298

Témakör: *irodalomtörténet*

Kedves Olvasó!

Önre gondoltunk, amikor a könyv előkészítésén munkálkodtunk. Kapcsolatunkat szorosabbra fűzhetjük, ha belép a *TypoKlub*-ba, ahonnan értesülhet új kiadványainkról, akcióinkról, programjainkról, és amelyet a *www.typotex.hu* címen érhet el. Honlapunkon megismerkedhet kínálatunkkal is, egyes könyveinknél pedig új fejezeteket, bibliográfiát, hivatkozásokat találhat, illetve az esetlegesen előforduló hibák jelezését is letöltheti.

Kiadványaink egy része e-könyvként (is) kapható:

www.interkonyv.hu

Észrevételeiket a *velemeney@typotex.hu* e-mail címen várjuk.

Kiadja a Typotex kiadó, az 1795-ben alapított

Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.

Felelős kiadó: Votisky Zsuzsa

A kötetet gondozta: Horváth Balázs

A borítót a Mesdag-körkép felhasználásával

Tóth Norbert tervezte.

Terjedelem: 9,5 (A/5) ív

Nyomás: Séd Nyomda Kft., Szekszárd

Felelős vezető: Katona Szilvia

Tartalom

<i>Bevezetés</i>	7
HUIZINGA	11
1. Hollandia kultúrája a tizenhetedik században	13
2. Nem kell az albatroszt a falra festeni?	31
3. Mélyenszántó Gondolat és Húséges Megemlékezés	43
THIENEMANN	67
4. Szobor Erasmusnak	69
5. Th. Mann Amszterdamban	
I. Thienemann Tivadar <i>Thomas Mann</i> <i>Amszterdamban</i> című írása elé	99
II. „Író nem emigrálhat soha!”	105
ELSSCHOT	125
6. Rászedés – A láb	127
7. A látható sötétség	133
<i>Jegyzetek</i>	149

Bevezetés

KÖTETEM CÍMÉT Thienemann Tivadartól kölcsönöztem; 1947-ben ezzel a címmel jelentette meg egyik cikkét az akkor Hollandiában élő germanista professzor.¹ Ebben elmeséli: a háború alatt javasolta a kultusz-tárcának, hogy a feleslegessé vált iskolai földgömböket osszák szét a lakosság körében – éjjeli lámpának. Nehéz eldönteni, szellemes és praktikus ötletében mennyi volt a (szándékos) gúny. Megírása pillanatában mindenesetre már más célt szolgált a történet. Thienemann a háború után hivatalosan vagy félhivatalosan magyar intézetek és lektorátusok szervezésének ügyében ment Belgiumba és Hollandiába, azonban amikor ezt a cikkét írta, már nem gondolhatott a hazatérésre. Így lesz különös jelentősége, hogy írásában mégis hosszan értekezik a tizenhetedik századi peregrinusokról, akik tanulni, de világot látni is Hollandiába mentek, majd kiszélesedett látóhatárral visszatértek, hogy hazájuk javára kamatoztassák az ott tanultakat, és más szemléletet honosítsanak meg szűkebb pátriájukban. Bár saját élményei éppenséggel nem mindenben igazolták ezt a reménykeltő Hollandia-képet,² Thienemann mégis igyekezett úgy beállítani a dolgot,

¹ A holland látóhatár. *Magyar Nemzet*, 1947. augusztus 31.

² Fennmaradt feleségének egyik Amszterdamból Zolnai Bélához írott keserű levele (Akadémiai Könyvtár, Kézirattár, Ms 7128/276). Hozzá kell tenni, hogy ezek Hollandiának sem voltak a legjobb évei.

hogy – némi képzavarral élve – Hollandia lehet a lámpás egy óriás földgömb közepében.

A kötetbe felvett írások egy része kifejezetten ennek az időszaknak a magát mintaországként, kultúrák találkozási pontjaként, befogadó kultúraként pozícionálni próbáló Hollandiájával foglalkozik – én magam mégsem így értem „a holland látóhatárt”. Valami mindig visszatartott attól, hogy nyilvánosan mással foglalkozzam, mint holland, vagy eminensen a holland kultúrához kötődő témákkal. Bezárkóztam ebbe a nyelvbe és hagyományba – pedig a néderlandista szerepből amúgy sem lett volna könnyű kitörni Magyarországon. Az úgynevezett „kis irodalmakkal” foglalkozó kutatók, fordítók körében gyakran hangoztatott nézet, hogy a hagyomány, az eredeti összefüggés, az egész „*hatalmas, szerves egységet képező kontinuum*” ismeretének hiányában a magyarul szórványosan és esetlegesen megjelenő, szinte a semmiből felbukkanó művek biztos feledésre vannak ítélve, közvetítőik pedig csak ritkán szólalhatnak meg.³ Ennél is aggasztóbbnak látom az ebből a helyzetből tévesen levont tanulság átültetését a gyakorlatba: az irodalomtörténet illusztrációjául szolgáló fordításokat, a rosszul értelmezett hűség szellemében gyakorlatilag prózába átültetett verseket... Hollandiában gyakran emlegetett bibliai kifejezéssel, így lesz „halál a fazékban”.

A tárgyalt témák térbeli-időbeli behatároltságán kívül két másik sajátosság is összeköti a kötetbe felvett írásokat. Egyrészt valamiként kivétel nélkül kapcsolódnak fordítói vagy kontrollszerkesztői munkámhoz. Fordítás közben mást tudtam meg a könyvekről, mintha „egyszerű olvasójuk” lettem volna. Nem az úgynevezett fordítási problémákra gondolok, a művek olyan vonatkozásaira, melyek csak fordítás közben jelentkeznek problémaként (már csak azért sem, mert ezeket a fordító jó esetben el is tünteti szem elől, minthogy az eredetiben sem tolakodnak a felszínre), hanem – Albert Sándor kifejezésével –

³ Ld. pl. Gera Judit: *A hétköznapi világ bűvölete. Tanulmányok a holland festészet és irodalom kapcsolatáról a századfordulón és a harmincas években.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2000. 10.

„fordítási kérdésekre”.⁴ Arra, hogy a fordító előtt munkája során feltárul a mű eredeti nyelven való megjelenésének minden esetlegessége, vagy – pozitívabban fogalmazva – láthatóvá lesz az a mód, ahogyan világgá formálódik szavak egymásutánja. Néhány írás születésének prózaibb oka volt: úgy éreztem, hogy az adott könyvnek nem lett kellő visszhangja Magyarországon.

A másik összekötő sajátosság az újra- vagy felülírás, a folytatás vagy továbbgondolás kérdése. Több olyan esettanulmányt is írtam, mely több szöveg, illetve szövegváltozat összeolvasásán vagy összevetésén alapul. Az általam vizsgált esetek némelyikében kifejezetten kényszerű vagy kényszeres átírásról van szó (ironikus, hogy ezeket a tanulmányaimat én is átírtam, néha többször is). Nagyon érdekelt, hogy formai vagy formális kötöttségek (ilyen például a rövidebb vagy hosszabb terjedelem, egy előző változat pusztá léte) hogyan indukálhatnak „tartalmi” változásokat, akár a szerző tudta nélkül vagy éppen szándéka ellenére – vagy hogyan bújhat el e sugallt vagy kínálkozó magyarázat mögé a szerző.

Kötetemben így meglehetősen különböző típusú szövegek kerültek egymás mellé, van köztük előadásszöveg, lektori jelentés, hosszabb recenzió, kritika és tanulmány is.

Budapest, 2009. április

---

⁴ Albert Sándor: Lehet-e objektív kritériumokat adni egy fordítás értékeléséhez? *Átváltozások*, 1994/2. 81–88.

HUIZINGA

1 | Hollandia kultúrája a tizenhetedik században

A XVII. SZÁZADI KÖZTÁRSASÁGRÓL írott könyvében Huizinga óvja holland olvasóit, nehogy a tanultsággal azonosítsák a műveltséget. Fontos e különbségtétel azért is, mert ezt mintha soha nem értették volna meg igazán Magyarországon, annak ellenére, hogy a harmincas években, az európai kultúra megmaradásáért aggódva egészen különböző ízlésű és vérmérsékletű írók, gondolkodók is a holland tudós személyébe vetették reményüket. Babits Mihály egy különös cikkében az 1936-os népszövetségi kongresszus két prominens vendégét, Huizingát és Thomas Mannt a Könyvet rejtegető szerzetes, a barbárság rohamaiban kitartó „egyszerű humanista” alakjába stilizálta.¹ Az egyszerű szerzetes nem tudja pontosan, mit őriz, mit menekít át – Babits cikkének vissza-visszatérő eleme, hogy sem Mann, sem Huizinga nem tud görögül, és igazán latinul sem. (Ez a felfogás jelenik meg Szerb Antalnál is, kicsit engedékenyebb hangszerelésben. Szerb egy – sohasem létezett, gyanúsán reá emlékeztető – németalföldi kora humanista példájára hivatkozott, aki, amikor az ostromlott városban találat érte otthonát, még beszaladt az égő épü-

---

¹ Babits Mihály: A humanizmus és korunk. In uő.: *Esszék, tanulmányok* 2. Szépirodalmi, Budapest, 1978. 534–540.

letbe, és egy könyvvel tért vissza. Amikor megkérdezték tőle, miért ezt mentette ki, így válaszolt: „*Nem tudom, de szép... és könyv.*”²) Az „egyszerű humanizmus” képviselője fanatikusan csupán védi a kultúrát: de a Kultúrát védi fanatikusan. Az ilyen embernek a fanatizmusa a humanizmusa, ahogy Babits írta: „*A legveszélyeztetettebb pontot őrzi ő, s kulturális embersége mindinkább azonosul a morális emberséggel.*” Babits ebben a cikkében olyasmit tulajdonított Huizingának és Mann-nak, ami inkább saját gondolkodását fenyegette. Ezt mutatja, mennyire mást értett „egyszerűség”-en, mint a holland történész. Bármennyire igyekezett is kibővíteni a tanultság jelentőségét, az egyszerűséget mégis csak fogyatékoságként, a műveltség hiányaként tudta értelmezni, míg Huizinga számára az „egyszerűség” fogalmához a hitbéli gazdagság, az alapvető értékek magától értetődő képviselete társult (a gonosz külvilágtól elvonuló, keresztény erényeket gyakorló, saját körben szorgoskodó csoportok huizingai elképzelését minden bizonnyal a mennonita közösségek ihlették). Ez az „egyszerűség” a végső egyszerűséget is magában foglalta, a minden egy elképzelését, szinte a középkori realizmus szellemében: ha minden dolgot Istenben látunk, akkor a köznapi valóság is más arcát mutatja nekünk. Babits mintha azt mondaná, hogy a műveltség folytonosságának megszakadásával az élet értelme vész el, Huizinga szerint – kicsit sarkítva – az élet folytonosságának megszakadásával a kultúra vesztené értelmét, ő inkább az irgalommal, a világ szépségének átélésével, az emberiséggel kapcsolta össze a magas kultúrákat.

Az említett írással gyakorlatilag egy időben fogant, fájdalmas öngúnnal áthatott *Jónás könyvében* a próféta szembesül az isteni őrzés irgalmasságának szabadságával. *A holnap árnyéka* című bestsellerében – amely Magyarországon éppen 1936-ban lett hatalmas siker – Huizinga „*a me-reveket mosolyogva meggyúró isten*”-t emlegeti. Mindez nem jelenti azt, hogy a holland tudós néha Babits gondolataival

² Szerb Antal: A szép könyvről. In uő.: *A varázsló eltörti pálcáját*. Magvető, Budapest, 1978. 488.

párhuzamosan futó elképzelései ne lettek volna legalább ennyire problematikusak – nemcsak mai szemmel nézve azok, hanem azért is, mert nem mindenben voltak képesek beváltani a hozzájuk fűzött reményeket.

A harmincas években Huizinga számos, Hollandia múltjával és a sajátos holland fejlődéssel, illetve kora válságával foglalkozó előadást tartott a világ legkülönbözőbb pontjain – a két témakört nemritkán össze is kapcsolva. A legismertebb talán az a Kölnben elhangzott előadás-sorozat, amely *Holländische Kultur des siebzehnten Jahrhunderts* (1932) címmel jelent meg – ennek holland változata a most magyarul olvasható *Hollandia kultúrája a tizenhetedik században*³ –, de legalább ekkora jelentősége volt annak az előadásának, amelyet Hitler hatalomátvétele előtt három nappal Berlinben tartott (*Die Mittlerstellung der Niederlande zwischen West- und Mitteleuropa*), vagy brüsszeli előadásának, melyet aztán *Nederland's geestesmerk* (1935) címmel adott ki.⁴ Ezekben az előadásszövegekben Huizinga nem csupán sajátos nemzetkarakterológiai elképzeléseit fogalmazta újra a külföld számára, hanem tükröt tartott a holland nacionalizmus elé is. Gyakorlatilag minden előadását ugyanazokból az elemekből építette fel, néha párhuzamosan is írta őket, mint az 1931-es párizsi előadását és a már említett kölni előadás-sorozatot, csak a hallgatóság nemzetiségére, illetve összetételére volt tekintettel.

Huizinga ábrázolásában a XVII. századi Köztársaság mind politikai berendezkedését (a tartományok önállóságára épülő köztársaság *versus* abszolutizmus), mind művészetét („realista”, polgári művészet *versus* udvari barokk) tekintve úgy vált ki a szomszédos országok sorából, ahogy a bibliai édenkert különült el a kerítésen kívül eső vadontól (a tudós még tovább ment: szerinte a Köztársaság még Genovától, Velencétől és Svájtól is különbözött). Létrejöttét, majd fennmaradását a Köztársaság véletlen

³ J. Huizinga: *Hollandia kultúrája a tizenhetedik században* (Ford. Gera Judit). Osiris, Budapest, 2001.

⁴ Magyarul: *Hollandia szellemi ismérve* (Ford. Balogh Tamás). In: *Huizinga, a rejtőzködő*. Balassi, Budapest, 1999.

események összjátékának köszönhető: sőt valóságos isteni csodának. Huizinga vitába szállt azzal az elképzeléssel, hogy az északi tartományok önállósodását a történelmi fejlődés iránya vagy etnikai sajátosságok determinálták volna: csupán geopolitikai adottságokról, feltételekről beszélhetünk, melyek a fejlődés egy fokán előre nem látható módon meghatározóvá emelkedtek. Hollandia létét soha nem garantálta semmi, létjogosultságát nem igazolta más, mint hogy ez az államalakulat teljesen idegen környezetben is életképesnek bizonyult. Noha Huizinga szerint az elégedetlenkedő tartományok egy adott történelmi pillanatban egészen váratlanul „dermedtek” köztársasággá, és a holland állam gyakorlatilag kudarcok sorozatának köszönheti létrejöttét. A történész azt is hangsúlyozta, hogy a nemzeti összetartozás érzése már a burgundi időszaktól kezdve dokumentálható, és ez a „nagy-németalföldi” érzés élte a „holland” embereket azután is, hogy az északi tartományok kényszerűen különváltak a délnémetalföldi területektől. A nemzeti sajátosságok semmit sem változtak az évszázadok során, a németalföldiek ma is olyanok, amilyenek például Tacitus leírta őket, és a vegyes értékű tulajdonságok, mint a nehézkesség, a szárnyaló fantázia hiánya, a józanság, a megfontoltság vagy a számítás inkább a javára váltak ennek a népnek: ezért tudja értékelni a többi nemzet eredményeit, ezért képes becsülni a másik ember meggyőződését, és ez magyarázza azt is, miért nem vált könnyelművé, és nem bizonyult soha fogékonynak a fanatizmusra. A kálvinista ideológia mindig is idegen maradt a hollandok valódi természetétől, szerepe csak válságos pillanatokban erősödött fel, vagy csak politikai céllal élesztgették, az egységes vallásban „a nemzet kovászat” látva, mint az a két, fejedelmi államokat kergető helytartó, akiket Huizinga keményen meg is ró ezért.

Hollandiáról szólva Huizinga minden előadásában, írásában a becsületos, megbízható nemzet eszményét rajzolja fel, egy olyan országét, amely semlegességi politikájával példát adhatna Európának. Előadásaiban ugyanakkor

folyamatos hangsúlyeltolódás érzékelhető.⁵ Kezdetben, a XIX. századi holland liberalizmus szellemében Huizinga még azt hangoztatta, hogy Európa biztonságának záloga a kis nemzetek léte, és a jog országaként jellemezte hazáját. A későbbi szövegekben hazájából a kultúrák találkozási pontja lesz; geopolitikai helyzete arra predesztinálta Hollandiát, hogy közvetítő szerepet lásson el, hiszen a nagyhatalmak nem kerülhetik meg az egymással való érintkezés során. 1932-től viszont írásaiban a szellem hazája, letéteményese, sőt menedékhelye lesz Hollandia – ez a gondolat, alighanem német közvetítéssel, a korabeli Magyarországra is eljut, megtalálható például Gogolák Lajos recenzióiban.⁶ A különös, egyedülálló jelleget ekkor még nyitottságként aposztrofálja Huizinga, nagy várakozással tekint hazájára, bár írásaiban felrémlik egy sajátos arculatát elvesztő, a népek tengerében feloldódó vagy keleti szomszédjába betagolódó Hollandia képe (lásd a könyv német változatának utolsó bekezdését, ami egyébként alig különbözik a holland változattól). A harmincas évek második felétől viszont a nyitott, közvetítő szerepre hivatott nemzet elképzelése szinte észrevétlenül adja át a helyét az elszigetelt, magának való ország és kultúra képének. Ez a Hollandia nemcsak hogy nem képes hathatós közvetítő szerepet betölteni Európában, vagy legalább példát adni a többi országnak, de maga is fenyegetett, hiszen féltő, hogy – amint az a XVIII. század első éveiben már megtörtént – belesodródik a hatalmi konfliktusokba, melyeknek óvatos kerülése (és a kívülmaradás nyújtotta lehetőségek kihasználása) mindig is jellemezte és éllette.

Huizinga vázlatnak nevezte művét; talán azért választotta ezt a formát, mert így megengedhette magának, hogy néhány bekezdésnek, fejezetnek, de magának a könyvnek az elején is némileg mást mondhasson, mint a

⁵ Ld. Wessel Krul: *Nederland's beschaving*. In uő.: *Historicus tegen de tijd. Opstellen over leven & werk van J. Huizinga*. Historische Uitgeverij, Groningen, 1990.

⁶ Erről ld. Balogh Tamás: *Huizinga magyar barátai*. In: Balogh Tamás – Törő Krisztina: *Huizinga magyar barátai*. ELTE Eötvös kiadó, Budapest, 2002. 68–69.

végén (nehéz eldönteni, művében mennyi a tudatosság).⁷ Szép példája ennek a latolgató, egyszersmind a spontaneitás látszatát keltő írásmódnak – melyet Huizinga korábbi magyar fordítói csak ritkán ismertek fel vagy mertek visszaadni – a következő részlet: „A barokknak ebbe a talán mégoly tökéletlen sémájába is viszonylag jól beleillenek a pápai és velencei Itáliáról, William Laud és a Gavallérok Angliájáról, vagy a maga »grand siècle«-jének kezdetén álló Franciaországról alkotott elképzeléseink. Beleillik-e azonban mindebbe a tizenhetedik századi Hollandia kultúrájáról alkotott képünk is? Csak nagyon töredékesen. – Persze, igen, van egyetlen figura, aki szinte teljes egészében beleillik, ez pedig Vondel. Mégis, szinte az összes többi kifejezőmód és figura alapján a korabeli tulajdon kultúránról alkotott képünk meglepően nagy mértékben tér el a barokknak ettől a sémájától. Ruisdael vagy Van Goyen egy-egy tájképe, Jan Steen zsánerképei, Frans Hals vagy Van der Helst lövészegyleti csoportképei, sőt mindaz, ami Rembrandt legigazibb lényegét jelenti, egészen más szellemet sugároz, egészen más hangon szól. Hollandia leginkább szembetűnő jellegzetességei ezekben az időkben csak korlátozott hasonlóságot mutatnak a korabeli Franciaországgal, Itáliával vagy Németországgal. Sem a szigorú stílus, sem a széles gesztus, sem pedig a fenséges méltóságteljeség nem jellemző erre az országra.”

Huizingát az érdekelte, mivel magyarázható, hogy a holland állam és nép véletlenszerű létrejöttét azonnal igen magas színvonalú és kiegyensúlyozott művészi termés követte. Ha jól értem, a tudós gondolatmenete körben forog: azzal és amellel érvel, hogy a XVII. századi hollandok művészete a maga minden ideológiától mentes ábrázolásmódjával azokat a tulajdonságokat – a másik tiszteletét, a béke szeretetét, a vallási türelmet – fejezte ki, amelyeket tipikusan hollandnak tarthatunk. Könyve zárófejezetében

⁷ Ez a fajta eldöntetlenség más munkáira is jellemző. Az Erasmusban (1924) például Erasmus életének utolsó tíz évéről aránytalanul keveset ír Huizinga (az olvasónak már csak ettől is az a képzete támad, hogy ekkor már lefelé visz a humanista útja), de az előszóban utal rá, hogy Erasmus levelezésének Allen-féle kiadását használta fő forrásként, annak pedig ekkor még nem készült el az utolsó két kötete...

viszont felveti, hogy ezek a tulajdonságok mégis inkább a XVIII. században jutottak érvényre, amikor az északi tartományoknak már nem kellett a dogmatizmus és fanatizmus ellen harcolniuk: ekkor azonban vége szakadt a folyamatos művészi termelésnek, és az ország szellemi tespedtségbe süppedt. Végül azonban elhessegeti magától azt a gondolatot, hogy a csodált holland művészet kifejezte szellemiség és a mögötte meghúzódó ideológia, mentalitás ne állt volna összhangban: hiszen ez a következtetés az egész könyv gondolati alapját megkérdőjelezné (mindazonáltal érvelése, hogy a XVIII. századi hanyatlás nem egyformán terjedt ki az élet minden területére, nem túl meggyőző). Ahogy az ellen is tiltakozik minden porcikája, hogy a pozitív nemzeti tulajdonságok éppen akkor jutottak volna érvényre, amikor a hollandoknak harcolniuk kellett a fanatizmus ellen.⁸ Pedig ha elfogadta volna ezt a következtetést, akkor – amint arra Wessel Krul rámutatott – a XVII. századi holland kultúra rajza egyértelmű üzenet lehetett volna megszállás alatt élő honfitársaihoz. Huizinga munkáit éppen az teszi különössé, hogy a Hollandia XVIII. századi „*elszen-derülés*”-éről írott rész ugyan a könyv végén szerepel, de ez az elképzelés természetesen nem a könyv írása közben

---

⁸ Egy, a könyvhöz készült korai, kiadatlan jegyzetében (1906–9) Huizinga így vallott Constantijn Huygens kapcsán: „*Annak hangulata, aki harcolt, s most pihenni akar. A patrícus, aki udvarházat épített magának. Ebben a boldog meghátrálásban a világ elől valami még megmaradt abból, ami Kempis Tamást is áthatotta. Misztikus, szemlélődő szellem: már nem aszketikus, de még érez valamit a világ hívságából, melytől többé már nem menekül. Huygens Hofwijcke. Szemlélődő szellem, akinek nincs túl sok mondanivalója a világ számára. Mi hollandok mindig jobban hallgattunk, mint beszél-tünk*”. Huizinga-archief, nr. 122. Idézi: Anton van der Lem: *Het Eeuwige verbeeld in een afgehaald bed*. Wereldbibliotheek, Amsterdam, 1997. 114. Ezen a jegyzeten még érezhető a buddhizmus hatása: Kempis *Imitatio Christijét* még a *Herfsttij* 1. kiadásában (1919) is a kereszténység legbuddhistább könyvének nevezte Huizinga. Hofwijcket 1642-ben avatták fel, a róla szóló költeményt tíz évvel később írta Huygens – a békebeli holland XVII. század, az aranykor e szerint alig húsz évet fogott volna át, de legfeljebb hatvanat, hiszen 1672-ben, a Katasztrófaévvvel elkezdődött a hanyatlás, melynek jelképes megnyilvánulása volt aztán az 1712-es államcsőd.

kristályosodott ki a történelemben – hiszen gondolatmenetéből éppen nem ez következett volna, és már a német változatnak is pontosan ugyanaz volt az íve, mint a hollandnak. A tényeket tisztelő történész néha szembekerül a múltban támpontot, de legalábbis vigaszt kereső, a honfitársait az értékek világában eligazítani igyekvő humanistával – de a mű szerkezete elbírja ezt.

Az 1941-es holland változat – amely felépítését, megközelítésmódját és információtartalmát tekintve alig tér el az 1932-es némettől –, azoknak a műveknek a sorát gazdagította, amelyek a nemzeti múlthoz való kötődés megerősítésének szándékával a német megszállás első éveiben születtek vagy jelentek meg újra.⁹ Huizinga előre látta, hogy nemsokára elveszik tőle a hollandiai publikálás lehetőségét is – alighanem ez játszotta a legfontosabb szerepet abban, hogy újra elővette régi, kedves munkáját. A holland változat tele van olyan félig kimondott utalásokkal, melyeket 1941-ben minden olvasó értett. Huizinga rögtön az előszóban a „különleges körülményekre” hivatkozik, amelyek rábírták munkája újbóli kiadására; amikor arról ír, hogy az Orániai fejedelem „a nép szeretetében és szívében olyan láthatatlan hatalommal rendelkezett, mely a Haza Atyjának kijáró hálán alapult, és amely, ha arra került a sor, mindig sokkal erősebbnek bizonyult, mint az uralkodó arisztokrácia akarata”, mindenki azonnal a londoni száműzetésbe kényszerült királynőre gondolt. Nagyrészt ez a láthatatlan szellemi közösségre hivatkozó, az összetartozás érzését erősítő írásmód adja a szöveg nemes pátoszáát. A zsidósággal szemben tanúsított viszonylagos toleranciára emlékeztető bekezdés a német eredetiben még nem szerepelt. De idetartozik Huizingának az a megjegyzése is, hogy a szerencsés viszonyok közé született hollandok sosem kényszerültek rá, hogy katonának álljanak, főleg nem idegen seregbe: hiszen a megszálló német csapatok holland önkénteseket toboroztak a keleti frontra. Ezzel azonban már az 1941-es változat neuralgikus pontját érintjük. Huizinga szükségét érezte, hogy megmagyarázza, a svájciak miért álltak zsoldosnak;

⁹ Anton van der Lem: *i.m.*

örül, hogy az általános jólétnek, a tengertől elnyert területeknek stb. köszönhetően a hollandokat meg sem kísértette ez a lehetőség, de észre sem veszi, milyen egyszerűen napirendre tér a fölött, hogy történelme során Hollandiának viszont nemegyszer szüksége volt zsoldosokra... Mintha a történész mindenáron fenn akarta volna tartani a béke- és igazságszerető holland nép képzetét.¹⁰ Azonban más dolog idegen hatalom szolgálatába (nem) állni, és más védekezni a megszállók ellen – és nincs sok értelme szerencsés körülményekre hivatkozni akkor, amikor katasztrófa fenyeget. Ugyanezek a kételyek merülnek fel a militarizmusról szóló rész hangsúlyos elemével, a tenger kitüntetett szerepével kapcsolatban. Huizinga szerint Hollandia súlypontja a tengeren volt, a „holland nép” itt kovácsolódott nemzetté, mégpedig nem is annyira a harcban, mint inkább az elemekkel folytatott örökös küzdelemben, illetve a hadiállapot jelentette nélkülözésben, önként engedelmessé a parancsszónak, egyszerűen: a tűrésben; és a tengeren valósult meg az is, amit ma szociális mobilitásnak neveznénk (Hollandiában ennek példája a magát kötélverőinasból admirálissá felküzdő De Ruyter, vagy a pontosságé: mesélik, hogy egyszer kitért egy ütközet elől, csak mert az egyik árboc rosszul állt...).

¹⁰ Egy apró megjegyzés: az 1936-os rotterdami Erasmus-konferencián, amelyen maga is felszólalt, Huizinga bizonyára hallotta egyik kollegájának előadását, aki a maga problematikusságában mutatta be Erasmus pacifizmusát: Erasmus azért ágált nyilvánosan a török elleni hadjárat ellen, mert tudta, legfeljebb annyit érhet majd el, hogy nem lesz annyira kegyetlen a törökellenes fellépés – vagyis nem az igazi meggyőződését hangsúlyozta, így viszont nem egy követője, feltétlen híve félreértette. R. Regout S.J.: Erasmus en de theorie van den rechtvaardigen oorlog. In: *Voordrachten gehouden ter herdenking van den sterfdag van Erasmus, op 10 en 11 juli 1936 te Rotterdam*. Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage, 1936. 155–172. Méltatlanul elfeledett, nagyon szép írásában Regout egyébként arra is utalt, hogy Erasmus felfogása a gyakorlatban abszurdításokhoz vezetett; egyik imájában például azért könyörgött a humanista, hogy Isten az utolsó pillanatban lágyítsa meg a szembenálló felek szívét; ám ha ez mégse következne be, akkor az lenne a legjobb, ha a legkevesebb véráldozattal az győzne, akinek ügye kedvesebb Istennek (!); és az a háború befejezése után kegyesen rögtön állítsa helyre a békét.

Ha viszont ezt a részt a jelennek szóló üzenatként próbáljuk értelmezni, aligha olvashatunk ki belőle többet, mint hogy Hollandia mindig is az atlanti oldalhoz tartozott. Igaz ugyan, hogy a nyitófejezetben Huizinga azt írta a XVII. századi hollandokról: *„Ez az elvi békepolitika azonban – tudjuk jól – nem a mai értelemben vett pacifizmus volt. Amikor nem teremthette meg a békét vagy nem tudta elérni békítő céljait, a Köztársaság sohasem habozott újra fegyverhez nyúlni”* – mivel azonban a militarizmusról szóló részből ez nem következik, sőt nem ez következik, ez a mondat a levegőben lóg, szibillai szózat benyomását kelti. Hollandia szerepét Huizinga a béke, a párbeszéd megőrzésében, vagyis a konfliktusok megelőzésében látta. A válság megoldásához az országnak már nincsenek meg az eszközei, és ha belesodródik a konfliktusba, azzal saját szerepe, létjogosultsága kérdőjeleződik meg.

Az 1941-es holland változat problematikus voltát mi sem jelzi jobban, mint az, hogy lényegében alig tér el az 1932-es német szövegtől. Huizinga ugyanazzal az üzenettel fordul a megszállás alatt élő holland polgárhoz, mint tíz (sőt húsz, harminc) évvel azelőtt.¹¹ A szépség iránti érzék eltompulása, az értékek nem kellő megbecsülése, a gazdaság öncélú fejlődése oda vezet, hogy az emberek már nem vívják meg a harcukat önmagukkal, nem lesznek úrrá saját kényszereiken és lehetőségeiken – ami mindig külső harc kirobbanásával fenyeget. A holland változatban Huizinga gyakorlatilag ugyanarra szólítja fel, próbálja ráébreszteni honfitársait, mint amiről már tíz éve is beszélt, annak ellenére, hogy részben ennek az eszménynek, hívó szónak az elégtelenségét is bizonyította, hogy a világ a vesztébe rohant... Talán ennek is tulajdonítható, hogy könyve gyakorlatilag nem talált visszhangra kortársai körében, kevés recenziusának egyike például egy lap történeti rovatában – mint aki már nem először hallotta ezeket a gondolato-

¹¹ Tudni kell, hogy Huizinga számára tíz év nem számított akkora időnek. Krul hoz egy szép példát: egyik cikkében a történész úgy utal vissza egy csaknem tíz évvel korábbi recenziójára, mintha természetesnek venné, hogy az még mindig ott lebeg olvasói szeme előtt. Alighanem csak fordítva volt igaz: Huizinga állandó dialógusban állt önmagával. Ld. Krul: *i.m.*

kat – „nemes egyszerűséggel” visszautalt az 1932-es német változatról írott recenziójára.

A XVII. századi kultúráról írott könyv szemléleti alapja, látásmódja megegyezik *A középkor alkonyáéval*. Huizinga pontosan ugyanúgy kötődik a XVII. századhoz, amilyenek a XVII. századi holland emberek viszonyát ábrázolta saját világukhoz. Amint arra Frank Ankersmit *A középkor alkonya* kapcsán már utalt, Huizinga arra törekedett, hogy ábrázolásában eltűnjön a különbség régmúlt és ma között, és a szöveg a maga közvetlenségében mutassa fel a történeti tapasztalatot.¹² A két nagy kultúrtörténeti munka mégis sokban különbözik egymástól. Míg a középkori ember világa és világlátása alapján tért el a mai emberétől, addig a XX. század elején a XVII. századi kultúra többé-kevésbé magától értetődő része volt a hollandok műveltségének, olyannyira, hogy ez a viszony nélkülözött minden reflexiót; Huizinga szerint ugyanis kortársai csak felületesen ismerték ezt a hagyományt, és nem tudták, milyen kincset őriznek valójában. Ennek tünete, hogy a kultúra képivé válásával párhuzamosan egyre kevesebb irodalmat olvasnak, és a régi szövegek olvasása már nem szerez önfeledt örömet, és az is, hogy elhalványult a történelmi „tények”, a história anyaga iránti érdeklődés. Amikor a XVII. századi holland kultúráról ír, Huizinga arra kívánja ráébreszteni olvasóit, hogy amit még mindig élvezni tudnak, amit még mindig viszonylag könnyen be tudnak fogadni a XVII. századi festészet és irodalom alkotásaiból (például Hooft verseit), az nem igazán vagy csak töredékesen fejezi ki a XVII. század valóságát és világlátását: azt, „*ahogy a dolgok voltak*”. A költészet és az irodalom szállította ismeretanyag azonban másodlagos: Huizinga nem győzi hangsúlyozni, hogy kora holland embere gyakorlatilag még mindig ugyanabban a világban él, pontosabban élhetne, ahol XVII. századi honfitársainak mindennapjai teltek. Attól tart azonban, hogy ez a folytonosság megszűnőben van: fiatal korában még ugyanazokon a grachtokon járt, mint

¹² Frank Ankersmit: Nyelv és történeti tapasztalat. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Kijarat kiadó, Budapest, 2000.

a XVII. századi amszterdami vagy haarlemi polgár – ami egyébként erős túlzás –, a sík vidékről még nem elővárosokon keresztül érkezett a városba, a csend még ugyanaz a csend volt, amely a XVII. századi embert vette körül, a le szálló nap fénye még ugyanúgy esett be a szobák ablakán, mint 1650-ben. Azóta viszont pusztulásnak indult minden, mert nem figyeltek oda a tájra, a városképre, a múltból áthagyományozódott kincsekre – és mivel ezek a könyv megírásának idején már nem vagy csak nagyon töredékesen léteznek, többé már nem is adhatnak nemes formát az életnek, vagyis ezt a logikát követve, a pusztulás, úgy tűnik, feltartóztathatatlan.

1943-ban papírra vetett önéletrajzi vázlatában Huizinga fontosnak tartotta megemlíteni, hogy egyik kedves meséje Andersen *A régi háza* volt, melynek színtere ugyancsak egy, a gyermekkorban még létező, de már akkor letűnőben lévő világ, ahonnan még lehetséges volt az átjárás régebbi korokhoz.¹³ Huizinga nem véletlenül tulajdonít olyan nagy jelentőséget az építészet emlékeinek, nem is igazán az egyes épületeknek, mint inkább együttesüknek, amely azáltal, hogy a magánterek nem váltak el élesen a közterektől, kifejezte és ki is jelölte, meg is határozta az emberek egymással való viszonyát, világlátását: *„A gyorsaság ellenére, amellyel a város és falu régi arculata manapság eltűnik, hogy helyet adjon az új építkezéseknek és a beépített terület terjeszkedésének, valamint a kíméletlen közlekedés követelményeinek, tizenhetedik századunk képét a legkönnyebben és legélénkebben még mindig abban lehet fellelni, ami építészetéből megőrződött. Csakhogy miközben egy fél évszázaddal korábban a grachtoknak, házaknak és utcáknak ez a régi jellege szinte még mindenütt szembeűnő volt – amikor a régi Amszterdam minden szegletében még ugyanolyan szép volt, mint Middelburg, és végtelenül méltóságteljesebb –, manapság egyre figyelmesebben kell kutatnunk, hogy a későbbi elhanyagolás okozta banalitás és a még később bekövetkezett konfliktusok közepette felleljük azt. Környezetét a korabeli ember is az építészet szépségében értette meg legjobban. Nem a modern*

¹³ J. Huizinga: Utam a históriához (Ford. Balogh Tamás). In: *Huizinga, a rejtőzködő*. Balassi, Budapest, 1999.

művészettörténeti vagy műkedvelői érzékenység értelmében; ez igen új keletű jelenség; még Potgieternél és kortársainál is alig fejlődött ki. Maga a tizenhetedik század tökéletesen jól látta ezt a szépséget, anélkül, hogy szavakat keresett volna a megfogalmazására. Különben hogyan ábrázolhatta volna az a sok festő- és rajzművész olyan szeretettel, a tárgy iránti olyan megható odaadással a városok és falvak látképeit, melyekben oly meghitten párosul egy Van der Heyden, egy Berckheyde, egy Beerstraten őszinte pontossága és Vermeer Delft látképe című képén a való világ tökéletes átpoétizálása? E korban talán sehol másutt nem sűt számunkra az áldott nap oly fényesen, mint éppen a városi látképeken, melyek olykor honvággyal tölthetik el szívünket az egyszerű gondolatrendszerre és szilárd hitre épülő, egészséges-természetes élettel teli múlt után.” Ez az élmény Huizinga szerint nem akart „szavakká dermedni” a XVII. században, és a tudós arra törekszik, hogy azt – ha a valóságban már nem tapasztalható is közvetlenül – legalább mint nyelv előtti, elemi tapasztalatot idézhesse fel olvasóiban.

Az építészet emlékeiről talán még elmondhatjuk, hogy közöttük élve lehetséges olyasfajta átjárás a múltba, az a fajta egybeolvadás a mindenséggel, amelyről Huizinga beszél. De Huizinga ezt kereste, kérte számon olyan műalkotásokon, dokumentumokon is, amelyeknek valóságba ágyazottsága, az életben betöltött szerepe eleve, már megszületésükkor is sokkal problematikusabb volt.

A Rijks Historisch Museum körül a tízes évek végén kibontakozó vita kapcsán (mikor a készülő történeti kiállítástól gyakorlatilag az összes szép műalkotást megtagadta volna a Rijksmuseum) Huizinga megvallotta, hogy sok mű nem a szépségével szólítja meg, hanem történeti dokumentumként szerez számára az esztétikaihoz nagyon hasonló élvezetet. Az olyan műalkotások elemzéséből, melyeken a festő, de még inkább a rajzoló, a rézmetsző „nem fantáziált”, hanem azt adta, amit látott, Huizinga magába a múltbéli valóságba vélt átlépni. Ilyen alkotásnak tartotta az *Arnolfini házaspárt* is. Jan van Eyck a valóságot és csak a valóságot adta vissza ezen a képen – „úgy festett, ahogy tudott”, idézi és értelmezi nagyon is középkorias megnyilatkozásként jelmondatát a történész még a *Hollandia kultúrája a tizen-*

hetedik században szövegében is –, és éppen ezért képes felkelteni a múlttal való közvetlen kapcsolat érzését; a látványon keresztül maradandóságában, *sub specie aeternitatis* tárul fel az adott kor tartalma. Ez adja meg a történésznek az „így és csak így lehetett” érzését a XVII. századi képek szemlélésekor is, hiszen készítőik véleménye szerint nemcsak hogy azt ábrázolták, amit láttak, de úgy is ábrázolták, ahogy látták. Huizingánál a „realizmus” szó egyszerre szerepel szó szerinti és a középkorban használatos filozófiai értelmében (ami azt is jelenti, hogy -izmusként viszont a realizmusnak semmi köze a XVII. századi holland festészethez): hiszen amikor a festők a maguk körül látott valóságot adták vissza keresetlenül, akkor az élet misztériumát, a dolgok lényegét juttatták kifejezésre. Huizinga azonban hozzáteszi: anélkül, hogy tudták volna. Mintha a tudós is tisztában lett volna elképzelése buktatóival: nehéz ugyanis elképzelni, hogy a korabeli festők ilyen végleteket egyesítettek volna magukban. Az ilyen „dokumentumok” valószínűleg azáltal váltak „időtlennek”, hogy időben távolabb kerültek eredeti kontextusuktól, vagyis Huizinga azt a hamvasságot tulajdonítja nekik eredendően, amely éppen az idő múlásával rakódott rájuk. Ha viszont az ilyen művekre dokumentumként tekint a történész (a végletekig érvényesítve saját szempontját), olyan pozíciót vesz fel, amely egész biztosan nem lehetett a kortársaké.

Huizinga egyszerre várta a képektől, hogy a valóság másai legyenek és hogy kifejezzék annak lényegét (ahogy ő nevezte, „a köznapiság misztériumá”-t). A valóság mechanikus lemásolása azonban csak „bebalzsamozhatja” az időt (André Bazin), az ilyen képeken – a fotókon – csak időben kimerevített dolgokat látunk. Huizinga ennél többre vágyott: a nem mechanikus leképezés viszont nem kötelez az ábrázolt valamikori létezésének elfogadására. Bár Huizinga összekapcsolja a hű ábrázolás és a lényeg kifejezésének szempontját, érthető okokból nemigen bolygatja, hogyan is kapcsolódna egymáshoz a kettő. Megfogalmazásából az következne, hogy az ábrázolás köznapiságával vagy pontosságával arányosan nő annak valószínűsége, hogy az élet misztériumával érintkezhetünk általa, még-

sem ezt látjuk; sőt, annak, amit Huizinga „köznapiak” nevezett, már eleve emelkedettnek kellett lennie ahhoz, hogy az ábrázolás által megszentelődhessen (lásd szerett festményeinek tematikáját). Másrészt épp a mechanikus leképezést „helyettesítő”, illetve kizáró művésznek szentel különös figyelmet a történész: azért fantáziál az ábrázolás létrehozójáról, mert így próbál közelebb jutni annak megfejtéséhez, mi kölcsönzi a festményeknek azt a dimenziót, amely a mechanikus megörökítéssel létrejött ábrázolásból hiányzik. Szeretné, ha a művel szemben tanúsított alázat, egyfajta tiszta, anonim létezés vállalása nyomán születhetne igazi művészet, amilyen a XVII. századi hollandoké is volt, de láthatólag nehezebbre esik, hogy a képek mögé, amelyek olyan erővel mutatnak meg valamit a valóságból, hogy azt aztán már csak egy Van Eyck vagy egy Emanuel de Witte szemével tudjuk látni,¹⁴ egymást a feladat kézművesrészében felülmúló, keresetlenül egyszerű embereket képzeljen.

Ez az eljárás és a mögötte meghúzódó dilemma persze egyáltalán nem új keletű; gondoljunk csak arra, hogy *A középkor alkonya* előtanulmányaiban és magában a *magnum opusban* Huizinga mennyit foglalkozott Van Eyck személyiségével. Egy kiadatlan jegyzetében Huizinga még polgári milióként mutatta be Arnolfiniék szobáját, *A középkor alkonyában* pedig tagadni igyekezett, hogy Arnolfini arcvonásai itáliai származásra vallanának. Szívesen látta volna tiszta szívű álmodozónak, az északi reneszánsz képviselőjének Van Eycket, de elismerte, semmi sem utal rá, hogy az udvaronc ne érezte volna otthon magát a burgundi udvar pazar és hiú világában. Huizinga műelemzése is ugyan esztétikai ihletésűek, de a tétjük nem esztétikai: és ezzel vissza is érkeztünk a *Hollandia kultúrája a tizenhetedik században* alapvető problémájához. Ha a holland népet és kultúrát nem a szükségszerűség hívta életre, ahogy Huizinga mindig is vallotta, nincs értelme olyan sajátosabb, ősi

¹⁴ Ezek a művek így nemcsak megmutatni látszanak, de ugyanakkor el is fednek, sőt, el is vesznek valamit a dolgok fenomenalitásából, ill. a világból magából.

jegyeket keresni, mint kortársai közül sokan tették – a nacionalizmustól azonban a nagy történésznek sem mindig sikerül függetlenítenie magát. Lényegében mégis azt valotta, hogy a hollandokat éppen az különböztette és különbözeti meg markánsan a többi nemzetől, hogy képesek áthasonítani, „*sajátos holland hangnembe transzponálni*” más népek kultúráját. Korai munkáiban Huizinga minden általa csodált alkotáson az északi elemet kereste, és ha az alkotó nem Észak-Németalföldön fejtette ki tevékenységét, akkor származása vagy a stílusjegyek alapján – még ha az az északi „stílusnélküliség” volt is – követelte őt saját szűkebb hazájának. Később már magának az északon szárbá szökött kultúrának a sajátosságait kellett meghatározni. Ez a szándék fűtötte az *Erasmus* írásakor, és akkor is, amikor XVII. századi festőkről, költőkről szólt, például Constantijn Huygensről: ebből a kifinomult, bizarr, tudóstudálékos verseket szerző, pragmatikus udvari emberből is tisztaszívű álmodozót, feddhetetlen jellemet, északi embert faragott. (Ezzel nem állt egyedül: a Huygens mint „*népe fia*” közhelynek számított a korabeli holland irodalomtörténetben.) Az ízig-vérig hollandnak ábrázolt Huygenst Huizinga azzal jellemzi, hogy minden tudományban és művészeti ágban jártas volt, igen magas szinten képviselte korát, de „*nem viselte homlokán a zsenialitás bélyegét*”. A hollandok minden más népnél internacionalizáltabbak, azt a gondolatot, hogy van bennük valami egyéni, csak azáltal tudják megőrizni, ha ragaszkodnak tizenhetedik századukhoz: de mintha csak tükörbe néznének...

Ez a moralizáló, beleérző, kifinomult, iskolázott látáson alapuló megközelítésmód – akármilyen avítnak tűnik is néha – csalhatatlannak bizonyult. Hitelére jellemző, hogy a történész gyanúsna találta azt a harmincas évek végén körülrajongott, Vermeernek tulajdonított képet, az *Emmausi tanítványokat*, amelyről később bebizonyították, hogy hamisítvány. Huizinga a stílusérzékére hagyatkozott, abból az általános képből indult ki, amelyet a meglévő korpusz alapján Vermeerről alkotott, és értékelése ezúttal sem nélkülözötte a moralizáló elemet. Érzése szerint ezzel a festménnyel Vermeer olyasmire vállalkozott, ami nem

egyezett tehetsége természetével – mivel nagyon is konkrét, jól behatárolható bibliai eseményt próbált ábrázolni –, vagyis az önismeret hiányát vagy a hübriszt vetette a festő szemére (ennek az elemzésnek a pendant-ja a Rembrandt keleties képeivel foglalkozó rész, aki viszont éppen a vágyott fantáziavilágban mozgott darabosan). Huizinga viszolygott a hamisságtól. Más kérdés, hogy Van Meegerent olyan módszerrel is hamisításon lehetett kapni, amely racionálisabbnak tűnik, s talán legtöbbször közelebb áll. Carel Willink, a híres hiperrealista festő előtt, aki sokáig tanulmányozta az Aranykor festőinek munkamódszerét, a munkafázisok összekeverése, a mesterségbeli fogások hiányos ismerete leplezte le az ál-Vermeert.¹⁵

Nem tudom megállni, hogy szóvá ne tegyem: talán érdemes lett volna megfontolni, mennyit segíthetett volna a ma már kissé avíttnak tűnő megközelítésmód valódi értékeinek a ráismerés erejével való elfogadtatásában, ha az Osiris Kiadó átvette volna a *Hollandia kultúrája a tizenhetedik században* legújabb holland kiadásában található reprodukciókat – ezeket mindig ahhoz a szövegrészhez tördelték be, ahol Huizinga képekre, személyekre, tárgyakra hivatkozott.¹⁶ Hasznos lett volna ez még akkor is, ha tudni véljük, hogy Huizinga minden bizonnyal tiltakozna az eljárás ellen, és többre került volna a könyv megjelentetése. Így rögtön olvasási javaslattal állt volna elő a kiadó; talán könyvnyelven megértette volna olvasóival, miért érdemes ma, hatvan (vagy hetven) év után magyarul kiadni a holland nemzeti kultúra klasszikusnak számító darabját, amely – mint láttuk – egyszerre nagyon is korhoz kötött, régimódi és furcsán időn túli.

¹⁵ Willink igazsága (Ford. Balogh Tamás). *Balkon*, 1996. július–augusztus.

¹⁶ Anton van der Lem (szerk.): J. Huizinga: *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw*. Contact, Amsterdam, 1998.